

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Kunst, katoen en kastelen : J.H. van Heek (1873-1957)

Nijhof, W.

Publication date
2008

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Nijhof, W. (2008). *Kunst, katoen en kastelen : J.H. van Heek (1873-1957)*. Waanders.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Vriend van Enschede

In één van de eerste weken van 1925 herinnerde Jan de gemeente Enschede er aan dat het aan het einde van het jaar, op 15 december, zeshonderd jaar was geleden dat de stad stadsrechten had gekregen. Omdat het in december veel te koud is om een klinkend buitenfeest te vieren, stelde hij voor deze historische gebeurtenis in de nazomer te herdenken.¹ Onder leiding van Van Deirse, voorzitter van het feestcomité, vierde de stad het feest. Op 28 augustus gingen de festiviteiten van start met een ‘Groote Historische Optocht’, het slot was een grandioos vuurwerk.²

Bijna een jaar na de viering van het eeuwfeest lanceerde de gemeente Enschede het plan om een deel van de gemeente Lonneker in te lijven, waar overigens veel fabrikantenfamilies woonden. De burgemeester van Lonneker Meinardus A.H.M. Stroink, verzette zich. In 1906 was hij op zijn post gekomen, mede op voorspraak van Jan van Heek. Stroink:

‘Wanneer wij in een der uithoeken van onze gemeente staan en aan de gezichtseinder de fabrieksschoorstenen zien verrijzen, dringt zich de vraag aan ons op hoe het toch mogelijk zou zijn, dat Enschede bij de groote taak, welke het in eigen centrum heeft te verrichten, een dergelijk groot gebied kan verlangen [...]’³

Enschede, dat in 1884 al 622 hectare van Lonneker had gekregen, vroeg nu om een gebied van minstens vijfduizend hectare, voor stationsuitbreiding, de aanleg van een haven aan het Twente-Rijnkanaal en het bouwen van woningen. Volgens de bedreigde buurgemeente leed Enschede aan annexatiedrift en imperialistisch streven.⁴

Politieke schermutselingen tussen beide gemeenten en binnen het provinciebestuur brachten aanvankelijk geen oplossing. Maar op 6 mei 1930 daagde er licht. Provincie en beide gemeentebesturen vergaderden in Zwolle. Lonneker bleek twaalfhonderd hectare te willen afstaan: tweehonderd voor de aanleg van de haven en omringende terreinen, en duizend hectare plattelandsgedebied, met onder meer de buitenplaatsen ‘t Roessingh van Jan van Heek en De Kotten van zijn broer Ludwig. Maar burgemeester en wethouders van Enschede besloten in een niet-openbare vergadering dit voorstel niet te accepteren, het college wilde de hele gemeente Lonneker inlijven.⁵ Het volgende jaar werd de nieuwe Gemeentewet van kracht. De bepalingen over grenswijziging en samenvoegen van gemeenten waren op één belangrijk punt gewijzigd: alleen bij dwingende noodzaak kon een gemeente worden opgeheven. In het afgelopen decennium was het inzicht gerijpt dat ook kleine gemeenschappen, zoals Lonneker, als dragers van gemeenschapszin en culturele en maatschappelijke waarden, zelfstandig moesten kunnen voortbestaan. De annexatie van Lonneker was minder haalbaar geworden.⁶

In die tijd kende de Gemeentewet het instituut van de zogenoemde ‘dubbele raad’, een commissie van ingezetenen die speciaal met het oog op een voorgenomen grenswijziging door de stemgerechtigde ingezetenen werd gekozen.⁷ Deze commissie dacht en praatte mee over de grenswijzigingsplannen; provincie en ministerie wogen haar mening mee. De gemeente Lonneker had haar ingezetene Jan van Heek gevraagd zich verkiesbaar te stellen voor de dubbele raad. Van Heek woonde en werkte in Lonneker. Zijn landgoed ‘t Roessingh

lag, evenals de fabriek van Rigtersbleek, net even buiten de stadsgrens van Enschede. Van Heek had nooit enige interesse gehad in een politieke functie. Hij heeft zich altijd buiten de gemeentelijke politiek gehouden, zowel op provinciaal als gemeentelijk niveau.⁸ Het viel hem dan ook moeilijk zich beschikbaar te stellen voor deze functie. Maar hij verklaarde ‘een vriend van én Enschede en van Lonneker’ te zijn, waarmee hij zich boven de politiek plaatste. Bij de bepaling van zijn standpunt had hij zich dan ook uitsluitend laten leiden door nobele motieven.

‘Ik stel mij op het standpunt de rechtvaardigheid. [...] Is het eerlijk ‘de geheele landbouwende gemeente Lonneker tegen den uitgesproken wensch van hare landbouwende bevolking te voegen bij eene Gemeente, wier denken en handelen overwegend stedelijk is, dus geheel anders is ingesteld dan in den landbouw.’⁹

Jan van Heek’s zorg was dat bij het volledig samengaan van beide gemeenten de stem van de Lonneker landbouwers niet meer werd gehoord, gezien de opvattingen en de geest van de gemeenteraad van Enschede. Dat was volgens hem in strijd met elk gevoel van billijkheid, temeer daar Lonneker op het gebied van het bevorderen van de landbouw een eervolle en leidende plaats in Nederland had verworven en ook daarom recht had op een zelfstandig voortbestaan. In dit pleidooi van Van Heek ging heemkunde boven politiek: Lonneker moest een openluchtmuseum blijven, een landelijk dorpje waar de stad ver weg was. Daarom wilde hij dat Enschede alleen dat deel van het dorp overnam dat grensde aan het bebouwde deel van Enschede, waardoor Lonneker nog meer een agrarische gemeenschap zou worden en blijven. Opmerkelijk was overigens dat broer Arnold van Heek, die op ’t Stroot in Tweekelo (gemeente Lonneker) woonde en ook lid was van de dubbele raad van Lonneker, een uitgesproken voorstander was van totale annexatie van Lonneker door de gemeente Enschede. In de discussies tijdens de twee vergaderingen van de commissie uit de ingezetenen stonden beide broers lijnrecht tegenover elkaar.¹⁰ Arnold vond dat Enschede, dat praktisch was volgebouwd en ‘uit haar knellende banden’ moest worden bevrijd. De beide gemeenten vormden één economisch geheel, daarom zou het onlogisch en onnatuurlijk zijn de samensmelting tegen te houden.

Wenselijk noch rechtvaardig

Jan van Heek sprak tegen dat Enschede in de toekomst behoefte zou hebben aan een grote uitbreiding. Hij grondde zijn mening op de economische omstandigheden: de toekomst was ongewis, er waren de laatste jaren ‘geheel andere levensvoorwaarden voor de Twentsche industrie’ ontstaan. Belangrijke afzetmarkten waren weggevallen en de kans dat deze werden teruggewonnen was uitermate klein. In de zomer van 1930 had Van Heek ‘als vriend der stad’ burgemeester Edo Bergsma van Enschede al gewaarschuwd voor de consequenties van de economische achteruitgang. Enschede zou in de toekomst niet zoveel behoefte hebben aan expansie als ooit, in rooskleurigere tijden, was gehoopt. De gemeente moest met de grootst mogelijke voorzichtigheid en beperking verdere uitbreiding van de stad overwegen. Daarom leek het hem voldoende dat Enschede zich tevreden stelde met een kring rondom de stad en een ruim terrein rondom de nieuwe haven.

Bovendien, wist Jan van Heek, voelden de ingezetenen van Lonneker die tegen de stad aanwoonden, zich beter thuis bij Enschede. De landbouwgemeente Lonneker kon dan blijven bestaan en eigen bestuursrecht houden. Het was Van Heek menens, hij wilde met alle kracht

vechten tegen de plannen van Enschede. In de zomer van 1931 had hij al geprobeerd in gesprek te komen met Ruijs de Beerenbrouck, minister van Binnenlandse Zaken, maar die had hem afgehouden met de mededeling dat een onderhoud op dat moment weinig zin had.¹¹ Op 14 september 1933 zette Van Heek Colijn, de nieuwe premier, in het kort zijn bezwaren uiteen. De voorgenomen annexatie van Lonneker druiste in tegen de tijdsomstandigheden, want meer dan vroeger was het noodzakelijk het platteland in haar waarde te laten, als tegenwicht tegen de eenzijdigheid van een industriestad met haar eigen aspiraties. Bovendien waren de perspectieven van de textielindustrie niet zo hoopgevend dat Enschede het grondgebied van Lonneker nodig had voor stadsuitbreiding.¹² Maar Van Heek's pleidooien en mogelijke oplossingen haalden uiteindelijk niets uit. Op 30 april 1934 kwam de gemeenteraad van Lonneker voor het laatst bijeen. De burgemeester van Lonneker, J.C. Manssen, aangetreden na het overlijden van Stroink, kreeg eervol ontslag. J.J.E.G. Rückert volgde Bergsma op als burgemeester van het vergrote Enschede.¹³ Het in 1933 geopende nieuwe stadhuis van de gemeente Enschede werd de zetel van de nieuwe gemeente.¹⁴

Tekenaars in Twente

Tijd om te tekenen was er de jaren twintig nauwelijks geweest. Jan, de zestig naderend, had zijn schetsboeken zelden opengeslagen, andere zaken vroegen eerder aandacht. Het lijkt alsof hij vanaf 1930 de schade wilde inhalen, want in de jaren tot de oorlog vulde hij veertien schetsboeken, met vooral tekeningen die hij op zijn reizen maakte. Regelmatig ging hij met zijn tekenkoffertje op stap om in Twente, de Achterhoek en in de Duitse grensgebieden tussen Bentheim en Kleef landschappen en uiteraard vooral middeleeuwse monumenten te tekenen. Jan van Heek behoorde in die jaren tot de vooraanstaande kunstenaars in Twente, een groep van voornamelijk leeftijdsgenoten die op streekniveau schilderden, tekenden en etsten. Geen namen die expositiezalen van musea haalden, eerder liefhebbers die in Twente landschappen, gebouwen en mensen vereeuwigden: Gerard Krol, Jan Harm Weyns, Jaap en Fedor van Kregten, Bart Henri Bolink en Wils Broggen. Twee jongeren traden later op de voorgrond, de Almelose architect en tekenaar Jan Jans en de Enschedeër Gerard van Haeften.¹⁵

Jan Jans (1893-1963) vestigde zich na studies in Zwolle en Amsterdam als architect in zijn geboortestad Almelo. Opgeleid bij onder anderen H.P. Berlage, modernist, maar met een uitgesproken interesse in de regionale bouwkunst in het Saksische land, voelde hij zich geroepen – uit nostalgische overwegingen maar ook om ideeën te bewaren voor zijn eigen werk – met zijn tekenpen het verleden van de streek vast te leggen. Het waren de jaren waarin industrialisatie en modernisering niet alleen voor het platteland in Twente en Westfalen een bedreiging vormden, maar velen vreesden ook voor de regionale cultuur.¹⁶ Jan van Heek had Jans goed leren kennen tijdens hun samenwerking bij de opbouw van de boerderij Groot Bavel bij het Rijksmuseum, waar Jans de leiding had. Van Heek was een groot bewonderaar van zijn werk.

Tekeningen met dubbele waarde

Jan Jans (1893-1963), de Almelose architect, en Jan van Heek kenden elkaar goed, beiden waren vaardige tekenaars. Jans, die vooral oude boerderijen in Oost-Nederland tekende, was één van de inzenders voor de tentoonstelling van Twentse schilderkunst, die van 18 november tot en met 10 december 1933 in het Rijksmuseum Twenthe werd gehouden. Twee zusters van Jan van Heek,

Bertha en Auguste, hadden ook werk ingezonden. Opvallend afwezige was Van Heek zelf, die zijn tekeningen nooit in het openbaar toonde.

In 1934 exposeerde Jans op de Heemkundetentoonstelling in Amsterdam honderd tekeningen. In hetzelfde jaar had hij ook een tentoonstelling in het Rijksmuseum Twenthe, waar vierhonderd van zijn totaal van zeshonderd tekeningen waren te zien. Jan van Heek sprak bij de vernissage zijn warme waardering uit voor het werk van zijn streekgenoot. Toen Van Heek hoorde dat de Almeloër in financiële problemen was gekomen door de crisis en zijn wat slordige boekhouding, kocht hij 350 tekeningen, die hij permanent in het museum wilde exposeren.¹⁷ In 1936 schonk Van Heek de collectie aan de Oudheidkamer Twente. 'Het is niet slechts het pittoreske, dat het oog van den teekenaar vasthield, het zijn ook de constructieve vormen, die hem als architect boeiden. De tekeningen toonen zoowel de eigenschappen van den kunstenaar als van den bouwkundige en bezitten daardoor dubbele waarde. De zich zoo zeer bij het landschap van Twenthe aanpassende boerderijen en schuren, de vroegere schaapskooien, de dorpsgezichten, gevels, torens en havezathen, zij spreken vooral tot de ouderen onzer. Heel veel van het door potloodstift vastgelegde is reeds verdwenen of verdwijnt nog dagelijks.'

De Almeloëse kunstenaar had grote invloed op de Enschedese grafische ontwerper en tekenaar Gerard P.J. van Haeften (1895-1951), die zijn kunstzinnige loopbaan te danken had aan Jan van Heek. Van Haeften was geen Twent van geboorte; toen hij negen was, waren zijn ouders vanuit Nieuwerkerk aan de IJssel naar Lonneker verhuisd. Na zijn schooljaren kreeg Gerard, al een verwoed tekenaar, een baan als leerling-wever bij Rigtersbleek. Toen hij zeventien was, overkwam hem een ongeluk in de fabriek, waardoor hij drie vingers van de rechterhand moest missen. In het ziekenhuis Ziekenzorg, waar hij behandeld werd door de chirurg dr. B. Nierstrasz, tekende hij het gebouw. De arts mocht de tekening meenemen, die hij Jan van Heek liet zien. Hij vroeg Jan of hij zijn jonge werknemer niet kon helpen. Gerard wilde graag in Amsterdam een tekenopleiding volgen, maar zijn vooropleiding was te gering – een hbs-diploma was vereist. Van Heek wendde zijn invloed aan bij de directeur van de Rijksnormaalschool, die Gerard ontheffing verleende. In de avonduren volgde de jongeman de hbs-opleiding en overdag kreeg hij tekenlessen, waarbij hij zich specialiseerde in heraldisch tekenen. Na vier jaar keerde Gerard met twee diploma's en de bevoegdheid anderen op te leiden voor de l.o.-acte tekenen uit Amsterdam terug naar Enschede, op zoek naar werk en een toekomst.

Van Haeften ontwikkelde zich tot één van de betere grafische ontwerpers in Twente. Via Jan van Heek en diens collega's kreeg hij tal van opdrachten. In het Natuurhistorisch Museum ontwierp en vervaardigde hij een geologische tijdtabel, een lange tekening op een zaalwand, die later bij verbouwingen verloren is gegaan. In het Rijksmuseum Twenthe werkte hij vooral voor de Oudheidkamer Twente. Al was hij dan geen Tukker van origine, de archeologie en historie van de streek boeiden hem. Met enige leerlingen maakte hij een maquette van een grafheuvel uit Mander en vaak werd hij betrokken bij opgravingen om plattegronden en doorsneden te tekenen. Af en toe ging hij op stap met Jan Jans, vooral om oude boerderijen te tekenen. Hun liefde voor het platteland en de bouwkunst brachten hen samen. Enschedeërs kenden Van Haeften vooral van de diploma's, getuigschriften en jubileummoorkonden die hij voor veel fabrikanten tekende, om uit te reiken aan jubilerende, verdienstelijke of vertrekkende werknemers.

Tekenles

Van Haeften was ook een gewaardeerde en geliefde tekenleraar voor veel jongeren. Oudleerlingen vonden hem charmant, sympathiek, rustig, gemakkelijk in de omgang, onderscheid tussen rangen en standen was hem vreemd. Als een directeur van een textielfabriek onder zijn werknemers een tekentalent ontdekte, stuurde hij hem of haar door naar Gerard van Haeften. Bij hem volgden ze een opleiding tot dessinateur: iemand die patronen voor textielstoffen ontwerpt en tekent. Van Haeften gaf ook les aan de Fabrieksschool, waar hij de jonge textielarbeiders aan het tekenen zette. In het begin van de jaren dertig begon hij tekenlessen te geven aan particulieren, vooral kinderen met aanleg uit de betere kringen. Veel fabrikantenkinderen kwamen bij Van Haeften op les, in het Rijksmuseum Twenthe of op locatie in Enschede en de Twentse en Duitse omgeving, om een oude molen, een kasteel, een kerk of een landschap te tekenen.¹⁸

Jan van Heek hoopte dat zijn kinderen iets van zijn eigen tekentalent hadden meegekregen. Zijn zoons Goderd en Jan volgden vanaf eind 1932 lessen bij Van Haeften. In hun klasje zat Herman Mos, de zoon van directeur ir. H.G. Mos van Gemeentewerken in Enschede.¹⁹ Regelmatig trok Van Haeften met zijn leerlingen naar buiten. Zo ging in november 1933, op een gure zaterdag, de volledige tekenklas op stap met de vader van Goderd en Jan. Hun reisdoel was Haus Welbergen, tussen Ochtrup en Burgsteinfurt, een klein kasteel, een zogenoemde Wasserburg, waarvan er vele zijn in het Münsterland. Het was eigendom van Jan van Heek's zuster Bertha. 'We waren er enkele malen geweest, maar 't geheel vertoonde zich verrassend nieuw, want de grote, bouwvallige schuur, die midden op 't buitenplein stond, was kort geleden afgebroken', herinnerde Herman Mos zich.²⁰ Toen in 1934 de grote vakantie net was begonnen, op 14 juli, nam Van Heek het klasje mee naar het Duitse grensgebied, achter Oldenzaal en Denekamp, de omgeving van Nordhorn. In Ülsen bekeken ze de Gölenkamp, bekend door de koepelgraven van volksstammen die lang vóór de Germanen ons land bewoonden, vertelde Jan de kinderen, die met open mond luisterden. Gerard van Haeften hielp de klas met de moeilijke tekening eerst wat op streek en maakte daarna zelf gauw nog een paar schetsen.

Een bijzondere dag beleefde de tekenles en bijna de hele familie Van Heek op 20 september 1934. Van Heek, Van Haeften en de jongens van de tekenles gingen vooruit met de open Hudson van Jan, via Oldenzaal en Ootmarsum naar het Duitse dorp Lage. Op het landgoed, nog steeds eigendom van de Stichting Twickel, staat tegenwoordig een dubbele watermolen die zowel graan als olie kan malen; het is een oude molen die in de dertiende eeuw al in geschriften werd genoemd. De jongens hadden vanaf de brug een schilderachtig gezicht op de molenkolk en de oude watermolen. Terwijl ze aan het tekenen waren, arriveerde Annetje met de andere kinderen. Samen genoten ze van een gezellige picknick. De jongens ploeterden wat in het water en Van Haeften roeide met Goderd en Arnoldje in de vijver rond.²¹

Op Hemelvaartsdag 1935 maakten Goderd, Jan en Herman een kampeertocht door de omgeving, met twee skeltertentjes en wat kookgerei. Ze bezochten de ruïne van het Huis Brecklenkamp, een havezate die volgens Herman Mos nog wel gerestaureerd kon worden, maar dan moest het wel snel gebeuren. Brecklenkamp, ook eigendom van de baron van Twickel, evenals het nabijgelegen Lage, was 'een troosteloos gebouw, al een eeuw onbewoond en hopeloos verwaarloosd'. De jongens sprongen over de uitgedroogde gracht en namen binnen een kijkje. De muren waren in slechte staat, de plafonds ingezakt, raamkozijnen met ruwe planken bespijkerd, op verscheidene plaatsen zagen ze de pannen van

het dak. Twee grafzerken uit het begin der veertiende eeuw ‘waren zo slecht verzorgd, dat we door een spleet de geraamten zagen liggen’, aldus Herman Mos. Na deze lugubere ontdekking verlieten de jongens de Brecklenkamp.²²

In de nazomer van 1936, bij het begin van het nieuwe schooljaar, moest Jan van Heek Gerard van Haeften laten weten, dat zijn zoons stopten met de tekenlessen. Hun middelbare school vergde zoveel van de jongens, dat Jan het niet verantwoord achtte ze ‘van den vrijen Zaterdagmiddag te berooven. [...] Zij hebben van Uw onderwijs geprofiteerd en hoe dikwijls is – wanneer ik de lessen kan bijwonen – dit een genoeg ook voor mij geweest.’²³

Textiel trouwt textiel

De zes kinderen van Jan en Annetje groeiden in de jaren dertig voorspoedig op. Twee dochters traden in het huwelijk, de overige vier zetten hun beste beentje voor op school. De oudste, Aurelia, trouwde op 14 mei 1937, keurig volgens de traditie van ‘trouwen binnen de textiel’, met Ben J. ter Kuile, lid van de bekende fabrikantenfamilie. Hij was vennoot in Nico ter Kuile & Zonen en leidde de fabriek aan de Parkweg in Enschede. Het jonge paar ging wonen in ’t Hoveke in Driene, een buurtschap tussen Enschede en Hengelo, waar negen maanden later hun zoon Nico werd geboren. Enkele maanden later al, op 22 september, trad de tweede dochter in het huwelijk, Christientje voor haar vader, Loekie voor anderen, ook met een textielabrikant, ir. Gijs van Heek, familie want een Van Heek van de Schuttersveld-tak. Jan: ‘Het kleine kindje met blonde haren en in de verte staarenden blik is volwassen en verlaat het ouderlijke huis. Een mijlpaal in het leven niet slechts der dochters maar ook van harer ouders.’²⁴

Als klein meisje al had Loekie een warme band met haar vader. Ze ging vaak met hem het Bergherbosch in, om te helpen bij het aanblessen, het merken van de bomen die moesten worden gekapt, met een klein hiepje, een kapmes. Ze waren dan bijna een hele dag op pad, met een thermoskan thee en een stapel boterhammen. Al vroeg toonde ze belangstelling voor muziek, ze tekende graag en veel en maakte gedichten voor feestjes en partijen. Naast haar interesse in kunst – waarvoor ze net als haar vader vroeger – veel steden en musea in het buitenland bezocht, had Loekie een diepgaande belangstelling voor archeologie en het Nabije Oosten, waar ze ondermeer Afghanistan doorkruiste. Jarenlang was ze secretaresse van de afdeling Enschede van Ex Oriente Lux, waarvan vader Jan ook lid was. Jan van Heek was begin jaren vijftig één van de oprichters van het NINO, het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, dat onder meer tot taak heeft het bevorderen van die takken van wetenschap die betrekking hebben op de beschaving van het Nabije Oosten, in het bijzonder de archeologie, de geschiedenis van de talen en culturen. Loekie is vele jaren curator van het NINO geweest. Dochter Angelica is in die functie nog steeds actief voor het NINO.²⁵

Dochter Anneke was de enige van de kinderen die een dagboek bijhield. Ze beschreef hierin vanaf de eerste tienerjaren vooral haar vele kalverliefdes. Op haar dertiende was ze verliefd op Jacques Zonne. Ze had een foto mee naar school genomen en aan klasgenote Riek laten zien. ‘Die stoute Riek heeft hem toen doorgegeven naar Empie Gijsberts en die gaf hem door naar Zonne. Die stak hem in zijn zak en ik kreeg ’t ding niet terug. Nu heeft hij hem nog.’ Een paar maanden later was ze ineens smoorverliefd op ene Ockinga, niet voor een blauwe maandag, want enkele maanden later noteerde ze enthousiast dat ze de hele avond met hem had gedanst. Daarna kwam een nieuwe ster haar wereldje binnen, Wim, die haar vaak van school naar ‘t Roessingh bracht. ‘We gaan dan in plaats van onder de tunnel bij ’t Volkspark door te gaan, rechtdoor en komen dan langs Richtersbleek en zoo weer op de Hengeloschestraat’, het was een omweg, maar: ‘Zo’n tochtje is altijd heel prettig.’ In het

volgende voorjaar had de liefde nog steeds standgehouden, midden maart schreef ze, dik onderstreept: 'O, Wim, I'm in love with you!'²⁶

Zoals zoveel meisjes uit de Enschedese elite en haar beide zussen bezocht Anneke de meisjesschool 't Kopje in Bloemendaal waar ze haar mms-diploma haalde.²⁷ Daarna volgde ze in Graubünden in Zwitserland de opleiding voor het Diplom der Haushaltungsschule, waarvoor ze met uitstekende waarderingen slaagde: koken = goed, huishouden = goed tot zeer goed, wassen, strijken, orde, naaien, voedingsleer, hygiëne = goed. In Genève kreeg Anneke daarna een opleiding tot kraamverpleegster aan het instituut Bon Secours. Het diploma gaf haar echter geen bevoegdheden in Nederland, daarom volgde ze nog anderhalf jaar de kraamverzorgsteropleiding in Den Haag, waarna ze veel particuliere 'kramen' deed. Vader Jan bewonderde haar ijver en plichtsbetrachting, die Anneke ook in haar verdere leven sierden, maar haar ook wel eens parten speelden, omdat ze te veel van haar krachten vergde.²⁸

Bijzonder boek en de Berghse Kei

De jaren dertig waren rijk aan feesten. Naast de huwelijken van de twee oudste dochters Aurelia en Loekie waren dat vooral het 25-jarige huwelijksfeest van Jan en Annetje, het zilveren jubileum van Jan als kasteelheer, en de 60ste en 65ste verjaardag van Jan.

Ter gelegenheid van Jan's zestigste verjaardag op 20 oktober 1933 bood de Oudheidkamer Twente hem een bijzonder boek aan, een feestbundel, waarvoor twintig leden een bijdrage hadden geleverd. Ieder van hen had een onderwerp gekozen, samen gaven de verhalen een 'beeld van het uitgestrekte gebied van geschiedenis, kunst en wetenschap, waarop zich de Jubilaris beweegt', zoals het bestuur in het voorwoord zei. Auteurs waren onder anderen Ko van Deinse, Ludwig A. Stroink, Cato Elderink, W.H. Dingeldein, J.B. Bernink en A.K. Beudt. Ze schreven over de geschiedenis van de textiel, het ontstaan van Enschede, het Molenven in Saasveld, burgers van Oud-Enschede, over het Rijksmuseum. Op de perkamenten band van het op kunstdrukpapier gedrukte boek had Gerard van Haeften het wapen van de familie Van Heek gekalligrafeerd.²⁹

Op zondagmorgen 15 augustus 1937 sijpelde de regen gestaag neer op 's Heerenberg. Een vriendelijk zonnetje – voor kleur en luister – bleef weg, toen de Harmonie Bergh haar beschermheer Jan van Heek een aubade kwam brengen. De kasteelheer was vijfentwintig jaar eigenaar van Huis Bergh en de omringende bezittingen, voor de Vereeniging voor Vreemdelingenverkeer 'Bergh' aanleiding voor een grootse huldiging. De harmonie speelde een feestmars. 'Jammer was dat het concert tengevolge van een stroomende regen een ontijdig einde moest nemen', berichtte de *Gelderlander* de volgende dag.³⁰ Om vier uur verzamelden zich de zeven schutterijen uit de gemeente Bergh op de Molenbult, vandaar trokken ze in hun kleurrijke ornaat naar de Gasthuisweide naast het kasteel. 'Hier had zich intusschen een eminent gezelschap verzameld' rond de familie Van Heek, onder wie de verslaggever het college van B&W opmerkte en ook topambtenaren van de gemeente, de predikanten van 's Heerenberg en Zeddam, twee doktoren, zes Witte Paters, gemeenteraadsleden, verenigingsbestuurders en vele genodigden. De schutterijen, in carré opgesteld voor de eretribune, begonnen te vendelen. In de grote finale 'traden allen tegelijk voor het front der troepen en was het een gezwaai van kleurige vaandels, waaraan een zonnetje ongetwijfeld meer glans zou hebben gegeven', aldus de krant. Na afloop wandelden de familie Van Heek en de genodigden naar de laan van eeuwenoude linden voor het kasteel. Onder één van de bomen lag de Berghse Kei, daarnaast stond de radioreportagewagen van de AVRO die haar luisteraars in den lande dit feestelijke gebeuren wilde laten meebelevén. Burgemeester A.J.M. Nederveen hield een gloedvolle toespraak, vol eerbetoen en loftuitingen. 'In

onvergankelijk graniet hebben wij U onze waardeering gegrift; het graniet is gedolven uit den grond van onze gemeente; teere harten en harde handen uit onze gemeente hebben het eenvoudige monument [...] opgericht.' Het geschenk was de bijna 25 ton zware zwerfsteen die twintig jaar geleden langs de weg naar Stokkum was gevonden. De steen was, zo meldde *Tubantia*, zwaarder dan de bekende Amersfoortse kei, die maar zes ton weegt.³¹

Op 20 oktober 1938 vierde Jan zijn 65ste verjaardag. Een groep vrienden had hem uitgenodigd naar het Rijksmuseum Twenthe te komen. Hij ontving er een boekje dat ze hadden gemaakt, met afbeeldingen van alle vijftiende- en zestiende-eeuwse schilderijen die op dat moment in het museum waren geëxposeerd.

Cricket op school

Volgden de drie meisjes de lagere school op de Hengelosche Schoolvereniging, de jongens gingen naar de Enschedesche Schoolvereenging, die in 1927 was opgericht naar het voorbeeld van Engelse elitescholen, met veel aandacht voor sport, talen, handenarbeid en zang.³² De drie jongens Van Heek kregen zelfs les in cricket, de lievelingssport van vader Jan. Waarom deze school? Jan wilde zijn kinderen een 'nationale opvoeding' geven. Op vele openbare scholen mochten geen nationale liederen meer worden gezongen en werd de verjaardag van de koningin op 31 augustus niet meer gevierd. Van huis uit was Jan altijd een voorstander van het openbaar onderwijs geweest, dat hij hoger aansloeg dan particuliere scholen of 'scholen voor meer gegoeden. Doch het feit bleef, dat men in die jaren gedreven werd in die m.i. minder gewenschte richting'.³³

Zoon Jan toonde zich al vroeg een dierenliefhebber. Als twaalfjarige gaf hij handgeschreven kranten uit, waarin hij zich zeer begaan toonde met het lot van dieren. Hij was dan ook zijn hele leven vegetariër. Toen het na zijn ESV-jaren op Het Enschedees Lyceum niet wilde vlotten, bewerkstelligde vader Jan dat zijn oudste zoon aan het Chr. Lyceum in Zeist in een interne opleiding zijn hbs-a-diploma kon halen.³⁴ Van Heek wilde dat zijn oudste zoon later verantwoordelijk werd voor het bosbedrijf van Huis Bergh. Maar met dit schooldiploma kwam Jan jr. niet in aanmerking voor een studie aan de Landbouwhogeschool in Wageningen.³⁵ Het alternatief was de tweejarige cursus voor middelbaar technisch personeel van de Heidemij, waarvan de afgestudeerden niet alleen bij de Heidemij een baan kregen, maar ook elders konden gaan werken als adjunct-opzichter, opzichter en hoofdopzichter, soms als rentmeester. Na een praktijkstage op een boerenbedrijf in Midwolde in Groningen en theorielessen van het hoofd van de landbouwschool in Slochteren werd Jan jr. tot deze cursus toegelaten en na twee jaar behaalde hij het diploma. Daarna volgde hij nog een vakopleiding tot bosbeheerder.

Goderd had het na zijn lagere schooljaren op de ESV op de hbs-b van het Enschedees Lyceum niet gemakkelijk. Hij werd voorwaardelijk toegelaten tot de vierde klas, maar met onvoldoendes voor scheikunde en wiskunde, voor andere vakken stond hij 'zwak'. De directeur berichtte vader Jan, dat Goderd tijdens de lessen niet goed oplette en dat het huiswerk dikwijls 'niet goed verzorgd' was. Maar het volgende jaar haalde Goderd zijn diploma en koos voor de Hogere Textielschool, waar zijn studie net voor het begin van de Tweede Wereldoorlog werd onderbroken. 'Hij was een harde werker met groot plichtsgevoel', meende vader Jan.³⁶ De jongste van het sextet, Arnold, die ook de lagere school van de ESV bezocht, was bij het begin van de oorlog – hij was dertien – 'nog als een veulen in de weide, pakt alles aan en laat veel daarvan weer varen. Ik verwacht', aldus Jan,

‘dat met de jaren ook de ernst en doorzetting zal komen. Aan gaven en liefhebberijen ontbreekt het hem niet.’³⁷

‘Die avonden in Middeleeuwsche steden’

Jan en Annetje maakten in het late voorjaar van 1937 samen met Mia en Jan van Wulfften Palthe een reis naar Toscane en Umbrië. Jan werd weer gegrepen door de middeleeuwse schoonheid van dit gebied. ‘Het sterkst wellicht ben ik onder de indruk geweest [...] met tekenen in het Romeinsch theater te Fresole en in het daarboven gelegen Franciscaner klooster’, schreef hij in zijn dagboek. In veertien dagen tijd maakte hij bijna vijftwintig tekeningen. ‘Die avonden in de Middeleeuwsche steden met hun groot verleden, gelegen op de hellingen der bergen, met het uitzicht over de dalen tot de omringende heuvel en bergkammen zijn van onvergetelijke schoonheid geweest. In het felle daglicht vloeiden tinten en contouren langzaam ineem en een volkomen stilte legde zich over het landschap. De nachtegaleen zongen nog haar volle voorjaarslied. De oude steden met haar nauwe straten en stegen, haar ommuringen en torens, haar grootendeels verlaten paleizen, haar kerken en kunstschaten, zij hebben opnieuw een diepe impressie op mij – op ons – achtergelaten.’³⁸

‘Hupsche jongeman’

Loekie vormde met haar oudere zus Aurelia een span in het gezin, zoals Jan en Annetje een span waren, en ook de twee jongsten, Goderd en Arnold. Samen studeerden Aurelia en Loekie kunstgeschiedenis in München en Parijs, waar ze volgens broer Goderd onstuimige studentenjaren beleefden.³⁹ ‘Het waren dames die van een verzetje hielden, bon vivants, gek op uitgaan, gek op mensen’, vertelt Loekie’s oudste dochter Angelica. Ze hadden dat waarschijnlijk van hun moeder, want ‘de familie Van Wulfften Palthe was een vrolijke familie, altijd plezier samen.’⁴⁰ Loekie en Aurelia brachten – voor hun algemene ontwikkeling volgens vader Jan – de winter van 1935-1936 door in Parijs.⁴¹ Daar ontmoetten ze Bernhard von Lippe-Biesterfeld, 24 jaar, werkzaam bij de Parijse vertegenwoordiging van het grootste Duitse chemieconcern IG Farbenindustrie AG. Bernhard zag er veel oude vrienden uit Berlijn terug die een baan hadden bij internationale bedrijven en diverse ambassades. Hij was een opgewekt mens met een brede interesse en werd geregeld uitgenodigd voor diners en lunches, recepties en soirees, waar hij nieuwe kennissen maakte, onder wie de twee Enschedese meisjes Van Heek.⁴² In zijn dagboek meldt Jan van Heek de verloving van Bernhard met prinses Juliana, op 8 september 1936. Op 26 september bracht Bernhard op uitnodiging van de twee Van Heekmeisjes een bezoek aan Rigtersbleek. Jan van Heek ontving hem op ‘t Roessingh.

‘Hij was een hupsche jongeman, levendig van geest en sportief [...]. Hij liet een allerprettigsten indruk bij ons achter. Een figuur wars van formaliteit en zich gemakkelijk bewegend, zooals ons land die noodig had.’⁴³

Aurelia en Loekie begeleidden Bernhard naar Rigtersbleek. Van Heek zelf kon niet mee, omdat hij zich niet lekker voelde en thuis wilde blijven. Niemand in de fabriek was op de hoogte van het bezoek en iedereen was dan ook verrast toen Bernhard met de dochters van Meneer Jan een rondgang maakte langs de spinnen en weefgetouwen. ‘Hij legde een grote belangstelling voor verschillende afdelingen aan den dag’, aldus het *Algemeen Handelsblad* de volgende dag. Kort voor het huwelijk van Bernhard en Juliana stuurde Jan het paar een

brief: ‘Ik hoop van harte dat er uit den band die in deze dagen tussen Haar en U wordt gelegd, een bron van geluk moge voortkomen voor Haar en voor U en voor het Nederlandsche volk.’⁴⁴ Aurelia woonde op 7 januari 1937 het huwelijk in Den Haag bij.

Jan van Heek ontmoette meer leden van het Huis van Oranje. ‘Ik heb in mijn leven niemand gekend, die zoozeer de harten van het critische Nederlandse volk had gewonnen als Koningin Emma.’⁴⁵ Bijzonder getroffen was Van Heek door het bericht dat prins Hendrik op 3 juli 1934 op 58-jarige leeftijd in zijn kantoor aan een hartverlamming was overleden. ‘Als jonge, knappe man in Nederland gekomen uit goed milieu en met de beste bedoelingen, heeft er in den loop van veele jaren een neergang in dit leven plaatsgehad. Zijn moeilijke positie hier te lande, het zich kunnen thuisgevoelen op de plaats en in de omgeving waarop hij was gesteld, hebben hem gebracht tot dingen die niet moesten geschieden’, schreef Jan in zijn dagboek. Persoonlijk had hij van de prins alleen maar vriendelijkheid en voorkomendheid ondervonden. Eigenlijk had hij veel medelijden gehad met de prins ‘in deze jaren van verval’. Van Heek was op maandag 11 juli aanwezig bij de bijzetting van de overledene in de Nieuwe Kerk in Delft.⁴⁶ Aan Hendrik’s bezoeken aan Bergh bewaarde hij de beste herinneringen, vooral omdat ze altijd zo ongedwongen waren. Jan had altijd het idee, dat de prins zich in het oosten van het land altijd meer thuis voelde dan in het westen, waar hij meer aan vormen gehouden was.

NOTEN

¹ Brief van J.H. van Heek aan het gemeentebestuur van Enschede, d.d. 19 januari 1925. AJH, 50.

² AJH, 50. L.A. Stroink, *Stad en land van Twente*, Enschede, 1966 (tweede druk), 633, 634.

³ J.W. Keiser, *De strijd rond de samenvoeging van Enschede en Lonneker*, in: *Jaarboek Twente 1988*, 110.

⁴ De gemeente Lonneker, ontstaan in 1811, kreeg pas in 1861 een eigen gemeentehuis, tegenover de uitspanning Het Fortuin aan de 1^e Hengelosedwardsstraat (nu Raiffeisenstraat). In 1919 kocht de gemeente het

huis van Ludwig van Heek aan de Hengelosestraat 40, dat in 1903 was gebouwd door de architect Karel Muller. In het huis is nu een zorginstelling gevestigd.

⁵ Stroink, *Stad en land*, 666.

⁶ Keiser, *Strijd samenvoeging*, 108, 109.

⁷ Eerste lid artikel 158 van Gemeentewet. Deze regeling is opgeheven bij de wijziging van de Gemeentewet in 1946.

⁸ Vader Gerrit Jan van Heek (1837-1915) was van 1869 tot 1895 lid van de Staten van Overijssel voor het district Enschede. Van 1893-1895 was hij buitengewoon Gedeputeerde, waarna hij van 1895-1903 lid was van de Eerste Kamer voor de provincie Overijssel. Hendrik Jan Engelbert (Henny) van Heek (1864-1930) is van 1908 tot 1910 Statenlid geweest voor het district Enschede. Opgave provinciaal inspecteur van de archieven in Overijssel, mr. Caspar van Heel.

⁹ Tekst door J.H. van Heek uitgesproken tijdens de vergadering van de Commissie van ingezetenen, ingesteld naar aanleiding van de plannen om de gemeenten Enschede en Lonneker samen te voegen, op 16 juli 1931 en 28 juli 1931. Deze teksten zijn in druk verschenen onder de titel: *Annexatie of intercommunale samenwerking? Een pleidooi voor het laatste*, Enschede, 1931. De citaten in dit hoofdstuk over de samenvoeging van de gemeenten Enschede en Lonneker zijn ontleend aan genoemde publicatie.

¹⁰ De dubbele raad van Lonneker vergaderde op 16 en 28 juli 1931.

¹¹ Brief van J.H. van Heek aan minister jhr.mr. Ch.J.M. Ruijs de Beerenbrouck van Binnenlandse Zaken, d.d. 20 juli 1931. De minister antwoordde per brief van 27 juli 1931. AJH, 50.

¹² Brief van J.H. van Heek aan minister dr. H. Colijn, voorzitter van de ministerraad, d.d. 14 september 1933. AJH, 50.

¹³ Stroink, *Stad en land*, 667.

¹⁴ Het Enschedese stadhuis, gebouwd op de plaats waar sinds de zestiende eeuw de Enschedese stadhuisen stonden, is een ontwerp van ir. G. Friedhoff. De architect liet zich inspireren door het stadhuis van Stockholm. Zeker de toren met haar karakteristieke zwellende belijning sluit aan bij de Scandinavische architectuur. Op 5 augustus 1933 werd het stadhuis in gebruik genomen. De plaquette onder het balkon in de burgerzaal noemt het gebouw 'een schakel tussen op- en neergang in het maatschappelijke leven', tussen 1929 toen de eerste plannen werden gemaakt, 'in een tijd van welvaart en vooruitgang', en de opening 'in een tijd van grote werkloosheid en teruggang op stoffelijk gebied'. Zie: www.Enschede-Stad.nl

¹⁵ H. Hagens, *Met potlood, pen en penseel. Gerard van Haften (1895-1951)*, Hengelo, 1990, 5.

¹⁶ www.janjansstichting.nl. Sinds 2005 is een herdruk verkrijgbaar van zijn boek *Landelijke bouwkunst in Oost-Nederland* uit 1967.

¹⁷ Löwik, F.G.H., *De Twentse Beweging*, Enschede, 2003, 57-60.

¹⁸ Hagens, *Met potlood, pen en penseel*, 5-13.

¹⁹ Dagboek van Herman Mos over de periode december 1932-juli 1935. Mr. H.G. Mos heeft deze aantekeningen over de 'tekenles' aan de familie Van Heek aangeboden, 'ter nagedachtenis aan mijn goede vriend Jan Herman Alexander van Heek. Ik schreef deze stukjes, toen ik naar Hilversum was verhuisd, in 1936, en ik nog steeds heimwee had naar mijn Enschedese tijd'. In 2004 schonk hij het boekje aan de Archiefstichting Dr. J.H. van Heek. Ik heb het op 4 juli 2006 van mevrouw Irmela van Heek-Töwe, de weduwe van J.H.A. van Heek mogen lenen om het te raadplegen.

²⁰ Op advies van Jan van Heek kocht zijn zuster Bertha Jordaan-van Heek in 1929 Welbergen voor 180.000 gulden, dertigduizend gulden beneden de vraagprijs. 'Ik zou je ter wille van dit aardige historische bezit in overweging willen geven eens te doen polsen of men eventueel bereid zou zijn het tegen 250.000 Mark (150.000 gulden) te verkopen', schreef koopman broer Jan aan zijn zuster. Dat lukte dus. Daarna begon de geleidelijke restauratie van de Wasserburg en de omgeving. De uit 1751 daterende tuinmanswoning met schuur was te bouwvallig en moest gesloopt worden. Brief van J.H. van Heek aan Bertha Jordaan-van Heek, d.d. 12 maart 1929, geciteerd in: Jan van den Dungen, *Vrouw zonder land. Levensschets van Bertha Jordaan-van Heek*, Enschede, 1993, 95.

²¹ Dagboek van Herman Mos uit 1936.

²² Dagboek van Herman Mos uit 1936.

²³ Brief van J.H. van Heek aan G.P.J. van Haften d.d. 3 september 1936. AJH, 158.

²⁴ Dagboek 14.

²⁵ Zie noot 38.

²⁶ De dagboeken van Anneke van Heek zijn niet openbaar. Ik heb inzage gekregen in door de Archiefstichting Dr. J.H. van Heek gekozen en gekopieerde delen.

²⁷ Tina Hammer-Stroeve, *Familiezoet. Vrouwen in een ondernemerselite, Enschede 1800-1940*, Zutphen, 2001, 81. De interne leerlingen van 't Kopje werden in de aan school gekoppelde internaten ondergebracht. De mms was de school voor meisjes uit de gegoede burgerij, wier ouders het forse schoolgeld en de hoge bijkomende kosten konden betalen en hun dochter het plezierige schoolklimaat gunden.

²⁸ Van Heek, *Het Roessingh*, autobiografische notitie, vermoedelijk geschreven in de eerste jaren van de Tweede Wereldoorlog, 6.

²⁹ *Gedenkboek J.H. van Heek 60 jaar*, Enschede, 1933. Het boek is gedrukt in een oplage van 350 genummerde exemplaren.

³⁰ *Gelderlander* van 16 augustus 1937. AJH, 136.

³¹ *Twentsch Dagblad Tubantia* van 16 augustus 1937. AJH, 136.

³² Francisca de Haan, *Een eigen patroon. Geschiedenis van een joodse familie en haar bedrijven, ca. 1800-1964*, Amsterdam, 2002, 149.

³³ Van Heek, *Het Roessingh*, 6.

³⁴ Ruurd Faber, *Jan Herman Alexander van Heek, 1920-2004, kasteelheer*, in: *Biografisch Woordenboek Gelderland*, deel 6, Hilversum, 2007, 55-58.

-
- ³⁵ Brief van de secretaris van het College van curatoren van de Landbouwhogeschool in Wageningen aan J.H. van Heek, d.d. 15 september 1940. AJH, 158.
- ³⁶ Van Heek, *Het Roessingh*, 8.
- ³⁷ Van Heek, *Het Roessingh*, 8.
- ³⁸ Dagboek 14.
- ³⁹ G. van Heek, *In Memoriam C.F.L. (Loekie) van Heek-van Heek (1915-1968)*, in: *Familieblad Vereniging Familie van Heek*, jaargang 2000, Enschede, 2000, 17.
- ⁴⁰ Gesprek met C.A.A. (Angelica) Hooft Graafland-van Heek, dochter van Loekie van Heek-van Heek, op 8 november 2006.
- ⁴¹ Van Heek, *Het Roessingh*, 7.
- ⁴² Ans Herenius-Kamstra, *Bernhard 75 jaar. Het actieve leven van een bijzonder man*, Ede-Antwerpen, 1980, 17, 18.
- ⁴³ J.H. van Heek, *Menschen, die ik in mijn leven heb mogen ontmoeten*, autobiografische notitie, vermoedelijk geschreven in de oorlogsjaren, 11. AJH.
- ⁴⁴ Brief van J.H. van Heek aan Bernhard von Lippe-Biesterfeld en prinses Juliana d.d. 21 december 1936. AJH, 87.
- ⁴⁵ Van Heek, *Menschen*, 10.
- ⁴⁶ Dagboek 14.

